

L'EVOLUCIÓ INTERNACIONAL DEL MODEL DE PRESONS

A finals del segle XVIII s'enceta un gran debat en el context europeu sobre els sistemes judicial i punitiu que, a partir d'una visió més humanista i democràtica de la justícia, desemboca en una profunda reforma penal i penitenciària amb l'objectiu de promoure la dignitat dels presos i possibilitar la seva reinserció a la societat. Aquesta nova visió sobre la funció de les presons duu a buscar, per primera vegada en la història, una tipologia arquitectònica específicament carcerària que respongui a aquestes noves exigències.

Anteriorment ningú no s'havia qüestionat el model arquitectònic de les institucions penitenciàries, on els condemnats, barrejats sense distinció d'edat, sexe o delictes, simplement esperaven el moment de rebre el càstig físic o la pena de mort. Per això, molt sovint s'aprofitaven construccions que havien estat construïdes per a altres funcions com monestirs o casernes.

No obstant, val la pena destacar l'evolució tipològica dels hospicis i cases de misericòrdia, els primers edificis on s'assagen estratègies de vigilància i disciplina i que, per tant, són un referent importantíssim en la definició dels nous models penitenciaris a partir del segle XVIII.

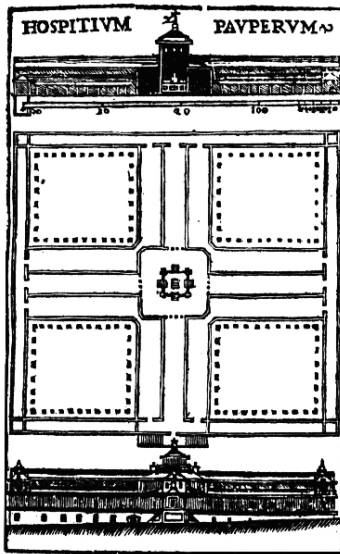
Des de finals de l'Edat mitjana arreu d'Europa s'obren hospicis on poder acollir els més miserables (pobres, orfes, "bojos"...). Molts d'aquests edificis comparteixen un disseny de planta quadrada o rectangular amb un gran pati central. D'altres, en canvi, s'organitzen a partir d'una planta en forma de creu grega, la qual permet generar quatre patis, un a cada cantonada. El centre de la creu grega no solia tenir cap altra funció que no fos purament funcional (distribuïdor) o simbòlica (altar), però a finals del segle XVI el català Miquel de Giginta i Oms (Perpinyà, ca 1538 - després de 1587) intueix el seu potencial com a punt de vigilància dels interns, dos segles abans que Jeremy Bentham desenvolupés la teoria del panòptic.

Miquel de Giginta, religiós i escriptor rossellonès interessat en ajudar les persones més desafortunades, publica el 1579 el *Tratado de remedio de pobres* on advoca per una "llibertat vigilada" dels pobres en hospitals i cases de misericòrdia. Amb aquest objectiu proposa construir estructures en forma de creu grega (tal com ja eren moltes d'aquests edificis), però on el centre esdevé el lloc de control dels menjadors i dormitoris col·lectius. Ho descriu així:

"Han de estar repartidos en refitorios (refectorios) y dormitorios distintos, como está dicho, rasos sin tabiques ni colgadizo alguno, en sendas camillas con sus lámparas encendidas de noche. Y la casa del mayordomo habrá de tener una pieza sobre la capilla del crucero, con ventanillas para cada atarazana, y sendas celosías en cada una, desde las cuales podrá ver siempre cuanto en todas las atarazanas pasare: con lo cual no habrá mover un pie, jugar, golosear, reñir, loquear ni hacer otra cosa, que no pueda verla sin ser visto. En las cuales celosías pensarán que está de ordinario el otro acechándoles: y teniendo de otra parte en tanta claridad, y descubierto cada uno a todos los otros, como sobreestantes y espías del mayordomo, tendrán sin más diligencia, todos sosiego, aunque basta el recelo de las celosías que señorean todo".

(1)

Aquí ja s'exposa l'eficàcia de situar un punt d'observació central, des d'on el vigilant ho pugui veure tot sense ser vist, tant pel control directe dels residents com per induir-los al seu propi autocontrol.

Proposta Miquel de Giginta / Cristóbal Pérez de Herrera

Al llarg dels segles XVI i XVII molts arquitectes com Philibert Delorme (França, ca 1514-1570), Christophe Gamar (França, ?-1649), Joseph Furttentbach (Alemanya, 1591-1667) o Antoine Desgodets (França, 1653-1728) continuen projectant hospicis i cases de misericòrdia seguint l'esquema radial amb quatre ales (creu grega) o més, però sense establir el punt de control al centre.

Ja en ple segle XVIII es construeixen els que es consideren els dos primers centres penitenciaris concebuts com a tals.

En primer lloc, la Casa de correcció de joves de San Michele, a Roma, projectada el 1705 per Carlo Fontana (Itàlia, 1638-1714) i concebuda de manera que fos possible conciliar la separació nocturna dels presos i el treball en comú diürn.

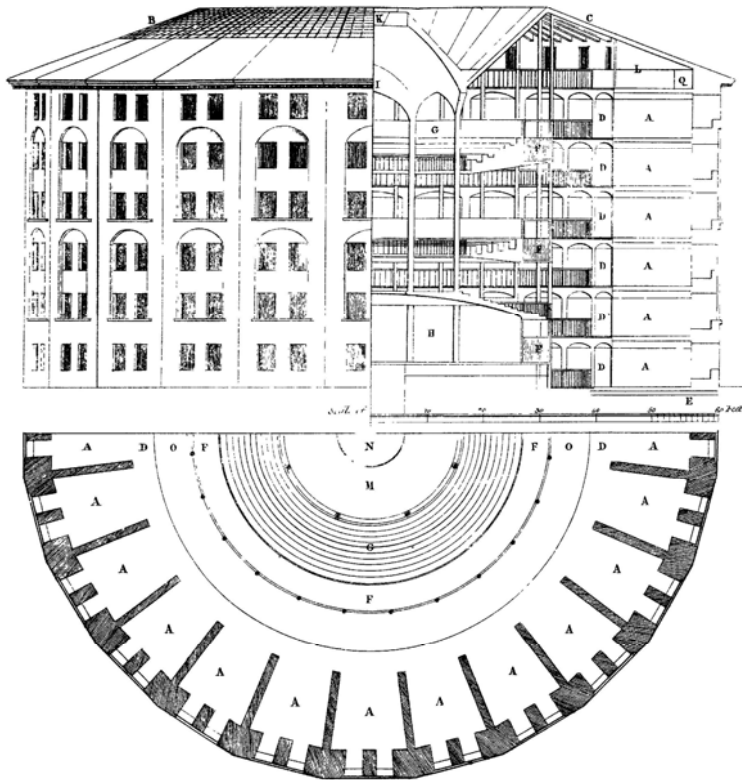
Posteriorment, la Maison de Force, a Gant (Flandes), dissenyada per A. P. Mailfaison i S. J. Kluchman el 1773. Aquest edifici de planta octogonal planteja una separació d'homes, dones i captaires en diferents pavellons, on es troben les cel·les individuals, disposats de forma radial i que convergeixen en un pati central. La presó de Gant ha estat sovint considerada com el primer centre penitenciarí concebut arquitectònicament d'acord amb uns objectius més humanístics.

Precisament en aquests anys des de l'àmbit teòric es publiquen dues obres cabdals en la futura transformació dels sistemes judicial i penitenciarí. D'una banda, el filòsof i jurista Cesare Beccaria (Itàlia, 1738-1794) publica el 1764 l'obra *Dels delictes i de les penes*, on proposa una profunda reforma del dret penal de l'època, per fer-lo més just i racional. D'altra banda, John Howard (Anglaterra, 1726-1790) publica *The State of the Prisons* el 1777, on denuncia les condicions inhumanes de les presons d'arreu d'Europa que ha visitat. Aquesta constatació el duu a proposar que cada intern disposi d'una cel·la individual i que es promogui la rehabilitació dels presos mitjançant l'educació.

És en aquest context quan el filòsof, jurista i teòric social Jeremy Bentham (Anglaterra, 1748-1832) concep el sistema conegut amb el nom de panòptic, del grec *pan-* ("tot") i *-opticon* ("observar"). El "Panopticon", publicat el 1791 acompanyat de dibuixos de

l'arquitecte Willey Reveley (Anglaterra, 1760-1799), planteja una presó circular on al centre s'hi situa una torre de vigilància, al voltant de la qual, i en diversos nivells, es distribueixen les cel·les. Aquesta disposició basa la seva eficàcia en garantir el control visual de tot el complex des d'un sol punt central, on el vigilant pot controlar sense ser vist.

L'objectiu, compartit amb la proposta del segle XVI de Miquel de Giginta, és aconseguir que els inspectors es converteixin en invisibles i omnipresents alhora, i que la simple idea de la seva presència, que no pot ser comprovada pels interns, indueixi en ells un efecte d'autocontrol i submissió.

Panòptic de Jeremy Bentham

No obstant, malgrat l'impacte que causa el panòptic de Bentham, pràcticament cap presó es construeix segons aquest esquema circular. La majoria de centres penitenciaris projectats amb posterioritat a la publicació del "Panopticon" segueixen la tradició radial, provinent d'hospicis i cases de misericòrdia, però estableixen, això sí, el punt de control al centre on convergeixen els pavellons amb les cel·les. El primer projecte important que segueix aquesta organització és el centre penitenciar d'Eastern State, a Filadèlfia, dissenyat el 1821 per l'arquitecte John Haviland (Anglaterra, 1792 - 1852).

Per acabar, és interessant destacar que el 1975 el filòsof Michel Foucault (França, 1926-1984) publica *Vigilar i castigar*, on extrapola la idea del panòptic a les relacions entre l'estat i els seus habitants. Segons Foucault, el poder pretén generar en els seus habitants i mitjançant diversos mecanismes el mateix efecte de les presons panòptiques sobre els interns: una sensació de control permanent que garanteix el funcionament automàtic del poder, sense que aquest s'hagi d'exercir contínuament.

EL CONTEXT ESPANYOL

Aquests corrents de canvi van arribant a poc a poc a l'estat espanyol, on realment els canvis importants no comencen fins a la segona meitat del segle XIX.

Un primer fet destacable és la publicació per part de Francesc Ferrer i Valls dels *Principios de legislación y codificación* (1834) a partir d'extractes de les obres de Jeremy Bentham.

Més endavant, a la dècada dels 50, el Ministeri de Governació encarrega a l'arquitecte Juan Madrazo (1829-1880) la reforma i la construcció de diverses presons provincials per a les quals proposa solucions d'esquema radial. Fruit d'aquesta feina el 1860 publica els *Modelos de planos para la construcción de las prisiones de provincia*.

En aquesta època, el jurista Pere Armengol i Cornet (Barcelona, 1837 - 1896), qui va acabar sent el principal impulsor de la Presó Model de Barcelona, comença la seva activitat dedicada a la millora de les condicions penitenciàries i el 1859 edita *Las asociaciones de socorro mutuos*, un dels primers tractats de ciència penitenciària publicats a Espanya.

Amb tots aquests precedents, el 1869 es promulga la nova Llei de Presons, la qual promou la separació i aïllament dels reclusos en cel·les individuals i el treball en comú durant el dia.

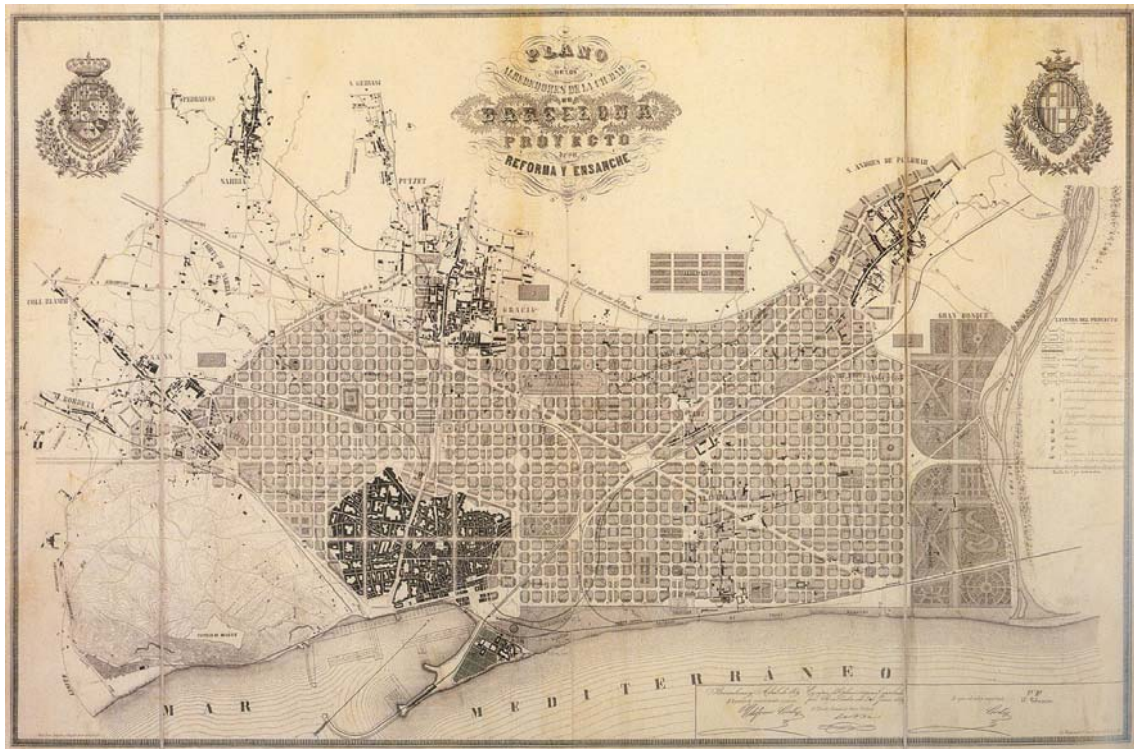
Pocs anys després Tomás Aranguren (1828-1900) i Eduardo Adaro (1848-1906) fan el projecte de la Presó Model de Madrid, que es comença a construir l'any 1877 i s'inaugura el 1884. La presó s'organitza seguint un esquema radial i se la denomina "model" perquè es pretén que esdevingui l'exemple per a futures presons provincials espanyoles.

Aquests mateixos anys Pere Armengol continua la seva tasca per millorar les presons del país. El 1876 publica *La cárcel Modelo de Madrid y la ciencia penitenciaria*, el 1878 assisteix al Congrés Penitenciari d'Estocolm en representació de la Diputació de Barcelona i un any després funda l'Associació per a la Reforma Penitenciària.

Finalment, el 1880 s'aprova un Reial Decret que estableix els principis sobre els que s'havia de basar l'arquitectura penitenciària, un any més tard es crea el primer cos de funcionaris de presons d'Espanya i el 1887 l'Estat crea la Direcció General d'Establiments penals.

És precisament en aquesta dècada, quan queda definida l'estructura legal i administrativa de l'Estat referent als centres penitenciaris i quan s'acaba la construcció de la Presó Model de Madrid, que es comença a gestar la Model de Barcelona.

LA PRESÓ MODEL A L'EIXAMPLE DE BARCELONA

Pla d'Eixample de l'Idefons Cerdà. Arxiu Històric de la Ciutat: Fons Cerdà

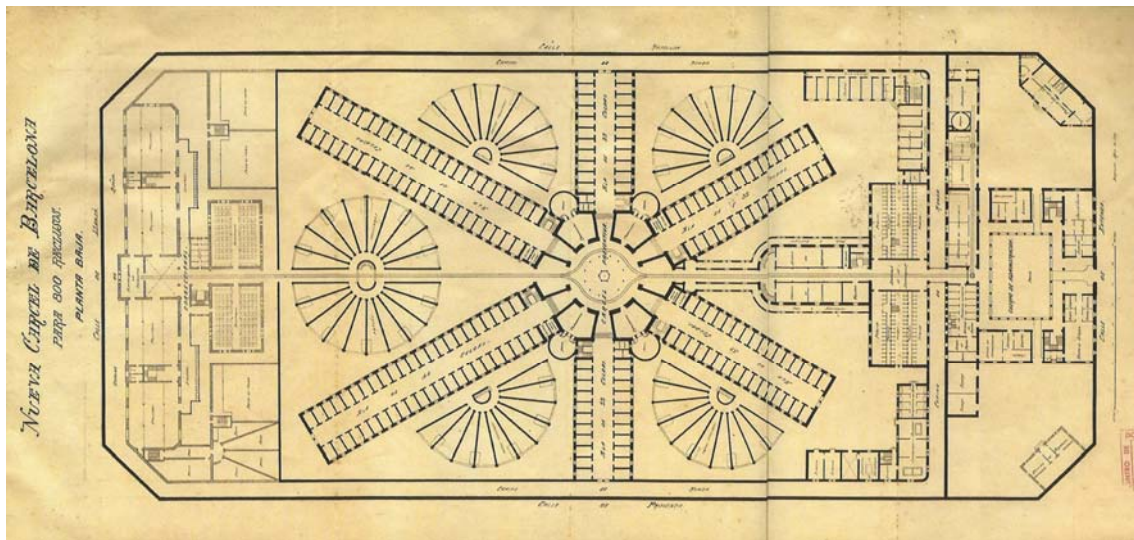
L'enginyer i urbanista Idefons Cerdà (1815-1876) projecta el Pla d'Eixample de Barcelona el 1859 amb l'objectiu de permetre l'expansió de la ciutat més enllà de les muralles medievals que fins aleshores l'havien limitat.

La quadrícula de Cerdà reflexa una ciutat racional i igualitària, on no hi hauria d'haver diferències entre barris i on les condicions d'higiene i salubritat serien sempre adequades. Cerdà defensa l'equilibri entre els valors urbans i els avantatges rurals ("Ruralitzeu allò que és urbà, urbanitzeu allò que és rural" (2), escriu al començament de la *Teoría General de la Urbanización*, 1867) i proposa una ciutat articulada a través d'una malla reticular d'amplis carrers i espais verds a totes les illes. Aquest pla urbanístic també planteja el repartiment uniforme de zones de serveis, com ara mercats, escoles, centres socials i esglésies i preveu que algunes illes tinguin dimensions superiors a la de l'illa estàndard amb l'objectiu de què puguin acollir usos excepcionals. La doble illa de la Presó Model, així com l'Escola Industrial (antiga fàbrica Can Batlló), l'Hospital Clínic i el Parc de Joan Miró (antic Escorxador) en serien exemples, tot i que només l'Escorxador estava previst en el pla original.

Quan es decideix construir la presó, l'Eixample ja està consolidat en la seva part més cèntrica, però el final de la retícula de Cerdà, tocant a Sants i Les Corts, on s'ubica la Model, segueix sent una zona bàsicament agrària, sense carrers urbanitzats ni edificis construïts, però amb algunes zones de barraques. De fet, fins als anys 30 del segle XX aquesta zona de l'Eixample no comença a ser urbanitzada i a omplir-se de tallers i petits edificis i fins als anys 60 la Presó Model no acaba sent envoltada d'edificis plurifamiliars.

EL PROJECTE DE LA PRESÓ MODEL

Planta baixa de la Presó Model. Ateneu Enciclopèdic Popular, Barcelona

Des de 1838, i fins a l'obertura de la Model, la presó pública de Barcelona es trobava en un convent desamortitzat del Raval. Una presó amb instal·lacions clarament inadequades on els interns vivien en condicions absolutament indignes.

Així, amb els aires de renovació provinents d'Europa i amb els canvis administratius i legislatius estatals en procés, el 1881 es comença gestar la futura Presó Model de Barcelona, tot i que fins el 1886 no s'escull solar ni s'engega el projecte arquitectònic. Els arquitectes escollits per desenvolupar el projecte són Josep Domènech i Estapà (Tarragona, 1858 - Cabrera de Mar, 1917) i Salvador Vinyals i Sabaté (Barcelona, 1847 - 1926), dos dels arquitectes catalans més destacats de finals del segle XIX i principis del XX.

Josep Domènech i Estapà, autor d'importants edificis públics, entre ells el Palau de Justícia, defensava una arquitectura científica i racional inspirada en l'ordre clàssic i allunyada dels corrents de moda del seu temps, com el Modernisme. Salvador Vinyals i Sabaté, en canvi, es dedicà sobretot a l'habitatge privat, i mostrava un estil eclèctic però amb una clara influència, també, de les línies clàssiques.

Per elaborar el projecte estudien, a més de la Model de Madrid, diverses presons europees com les de Gant, Milà, Brussel·les, La Roquette i Lió. L'objectiu és fer un centre que millori el "model" madrileny, tot i disposar d'un pressupost inferior, i que serveixi de model a les futures presons del sistema penitenciari espanyol.

Finalment, el nou Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona es comença a construir l'any 1888 i no s'inaugura fins el 1904, tot i que no està del tot acabat.

Des d'aleshores ha estat 113 anys en servei fins que tanca definitivament el 8 de juny de 2017.

El projecte defineix un complex compost per tres gran blocs: l'edifici de l'administració, que fa d'entrada al centre, i els dos edificis destinats a interns, rodejats per un doble mur amb un pas de vigilància entremig: l'edifici radial central que acull la presó de preventius i el mòdul posterior que inicialment havia de ser la presó penitenciària però que, en realitat, va exercir funcions diverses, com el tancament de joves, de dones o tallers.

La porta principal del centre, al carrer Entença, dona accés a un pati porticat de planta quadrada. Al seu voltant hi ha ubicades diferents dependències de l'administració: la sala de recepció de visites, les oficines, el despatx del director, els habitatges dels funcionaris i altres serveis com el de paqueteria.

Des d'aquí també surt un llarg corredor, subdividit amb diverses tanques de seguretat, que condueix al nucli de la presó, a la sala central de l'edifici de preventius. Aquest corredor, però, també dona accés a diverses dependències com els locutoris, les sales de visites, el consultori mèdic, la infermeria, la cuina, el forn de pa o l'economat.

L'edifici central de la presó és el destinat a presos preventius i, des del punt de vista arquitectònic, és el més interessant. Aquest edifici segueix l'esquema que es va anar imposant internacionalment al llarg del segle XIX consistent en una organització radial amb punt de vigilància central.

En total hi ha sis ales de diferents longituds que convergeixen al centre geomètric de la doble illa, on s'ubica la gran sala de control. Les ales, segons la seva llargada, acollien 66, 96 o 138 cel·les repartides en tres plantes (planta baixa i dos pisos). Les cel·les es distribuïen uniformement a banda i banda de la galeria central, la qual pren tota l'alçada, des de planta baixa fins a la coberta, per poder il·luminar totes les plantes amb llum natural mitjançant claraboies a la coberta i finestres al final de l'ala. Totes les galeries també disposen de dutxes, biblioteca, dispensari, menjador i una planta soterrani on hi havia les cel·les de càstig.

La presó preventiva preveia inicialment 600 cel·les normals, 42 d'especials i 33 per a malalts. Les cel·les estàndard mesuraven 4 metres de llarg, 2,40 d'ample i 3,30 d'alçada i estaven dotades d'una porta de fusta (posteriorment substituïdes per d'altres de metàl·liques), una finestra, una llitera, una prestatgeria d'obra, una pica i un vàter.

El projecte original plantejava l'aïllament de cada pres preventiu en una cel·la individual. No obstant, el ràpid increment d'interns va fer impossible de garantir-ho.

D'aquest edifici també en destaca la sala central per les seves grans dimensions i per l'estructura metàl·lica de la cúpula i les columnes de ferro que la suporten. Aquesta sala, a més de fer les funcions pròpies del centre de control *benthamià*, també va ser, fins el 1916, el centre simbòlic, ja que el projecte original hi va situar una original capella alveolar.

Els espais exteriors entre les galeries servien com a patis. Cada galeria tenia el seu propi pati i a cada un d'ells s'hi van construir conjunts de 10 patis unipersonals de forma triangular agrupats en forma de semicercle i una torreta de vigilància al punt central. Aquests patis, però, van ser eliminats el 1919.

Finalment, a la banda de la doble illa tocant al carrer Nicaragua, hi havia la presó correccional, destinada als reclusos ja jutjats i amb pena establerta. Aquest edifici, concebut com un cos separat de la presó preventiva, no queda enllestit fins al 1908.

La planta baixa acollia els menjadors i els tallers i a la planta pis s'hi situaven 116 cel·les, l'escola i la capella.

Exteriorment, els edificis presenten una ornamentació extremadament sòbria, on hi destaquen el sòcol de pedra que pren l'alçada de tot el primer pis i els marcs de les finestres amb puntes de diamant que sobresurten a cada brançal.

Els mateixos arquitectes descrivien així l'estil auster que havien volgut donar a la presó: "En traçar els alineaments que constitueixen la façana hem tingut en compte la

serietat que ha d'afectar a un edifici d'aquesta classe i, per tant, que la línia recta havia de dominar-hi" (3).

L'any 2000 l'edifici de la Model es va incloure al Pla Especial del Patrimoni Arquitectònic i Catàleg del districte de l'Eixample amb un nivell de protecció C (Bé d'interès urbanístic).

Referències:

(1) Miquel de Giginta. "Tratado de remedio de pobres" (1579)

(2) Ildefons Cerdà. "Teoría General de la Urbanización" (1867)

(3) Josep Domènech i Estapà i Salvador Vinyals i Sabaté. Memòria del projecte de la Presó Model